

УДК 069.8(093):94(477)«1939/1945»+912.43-028.27

Л. В. ЛЕГАСОВА, Н. С. ФІЛАТОВА*

**ЕЛЕКТРОННО-КАРТОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ
«МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ
НА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ МАПІ
УКРАЇНИ»: ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ**

Розглянуто проблеми джерельної бази та інтерпретації наявних у музеї джерел, з якими зіткнувся науковий колектив Меморіалу під час створення в музеї електронно-картографічного проекту «Місця пам'яті про Другу світову війну на адміністративно-територіальній мапі України». Зокрема, з такими джерелами, як різноманітна картографічна продукція, довідники до атласів, архівні матеріали, щоденники бойових дій та донесень, тощо. Акцентується увага на тому, що цей електронно-картографічний проект є вагомим складником майбутньої реекспозиції музею.

Ключові слова: картографічні джерела; адміністративно-територіальний поділ 1939–1945 рр.; Друга світова війна; електронно-картографічний проект; Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Діяльність Національного музею історії України у Другій світовій війні пов'язана безпосередньо з питаннями аналізу та оприлюднення причин і наслідків кривавого протистояння першої половини ХХ ст., а також збереження історичної пам'яті про учасників тих глобальних подій.

Під час створення в музеї Всеукраїнської електронної бази даних на загиблих і зниклих безвісти воїнів (ВБЗ), проведення наукових розвідок щодо тематики воєнних дій на території України, а також дослідження злочинів, здійснених як нацистами під час окупації України, так і сталінським режимом, науковий колектив зіткнувся з проблемами джерельної бази та інтерпретації наявних у музеї джерел.

Для визначення населених пунктів та інших об'єктів у контексті проведення наукових досліджень, наукові співробітники музею залучали картографічні джерела. Уже з 30-х років ХХ ст. існувала розгалужена система картографічної інформації, що містила у своєму

* *Легасова Любов Володимирівна* – заступник генерального директора з наукової роботи Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, заслужений працівник культури України;

Філатова Наталя Станіславівна – завідувач науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, заслужений працівник культури України.

складі військові, політичні, географічні мапи та атласи різних масштабів.

Водночас наявна картографічна продукція внаслідок специфічного впорядкування гальмувала роботу дослідників. Складними для опрацювання в цій групі джерел були не лише назви географічних об'єктів, а й належність їх до певного району чи області. Причому ця проблема мала 2 основних вектори: адміністративно-територіальна належність на час подій 1939–1945 рр. та відповідність географічних об'єктів сучасному державному устрою країни.

За майже 80 років відбулися значні зміни в адміністративно-територіальному поділі країни (центри деяких районів і сільських рад були перенесені до інших адміністративних одиниць внаслідок зруйнування низки населених пунктів під час війни; з'явилися нові адміністративні підпорядкування та утворення; були сформовані сучасні адміністративні райони на території приміських зон міських рад – обласних центрів; відбулося віднесення селищ міського типу та населених пунктів до категорії міст районного підпорядкування й перейменування їх, укрупнення сільських рад тощо). Так, напередодні Другої світової війни 10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було прийнято рішення про утворення Сумської, Кіровоградської і Запорізької областей у складі Української РСР. На 1941 р. у Сумській області налічувався 31 район. Кількість районів не раз змінювалася (1946 р. – 31, 1960 р. – 24, 1965 р. – 16, 1979 р. – 18, 1993 р. – 18)¹. До складу Кіровоградської області під час створення відійшли Златопільський, Кам'янський, Олександрівський, Підвисоцький та Чигиринський райони Київської області. А з січня 1954 р. Чигиринський район увійшов до складу новоствореної Черкаської області². Нині у складі Кіровоградської області налічується 21 район. Запорізька область була створена у складі 29 районів. Кількість районів не раз змінювалася (1946 р. – 23, 1963 р. – 10, 1966 р. – 17, від 1993 р. – 20)³. Загалом же більшість областей та районів України змінили свою географічну конфігурацію з 1939 р. до наших часів. Луганська, Львівська, Донецька, Хмельницька та Івано-Франківська області отримали свою теперішню назву вже після завершення Другої світової війни. За той же проміжок часу своє обласне географічне підпорядкування змінили більш ніж 1,5 тис. населених пунктів. Різноманітних змін (наприклад, щодо районної приналежності) зазнали більше 16,2 тис. населених пунктів. Такі зміни потребували постійного уточнення їхньої територіальної приналежності під час роботи з джерелами різних хронологічних періодів.

Особливо нелегкими для дослідження в цьому плані стали Запорізька, Чернівецька, Львівська та Закарпатська області, а також Автономна Республіка Крим.

Так, у Запорізькій області з 950 населених пунктів 200 змінили назву. Тільки в Токмацькому районі таких змін зазнали 36 назв із 57⁴. Лідером у цьому процесі став Крим. Починаючи з 1944 р., трьома Указами вищого законодавчого органу РСФРР (від 14 грудня 1944 р., 21 серпня 1945 р. та 18 травня 1948 р.), до складу якої входила Кримська Автономна Соціалістична Республіка (18 жовтня 1921 р. – 30 червня 1945 р.), а потім Кримська область (до 19 лютого 1954 р.), нові назви отримали 1 754 населені пункти. Із цієї кількості, за неповними даними, – понад 900 татарських, 50 німецьких, близько 40 грецьких⁵. За офіційними даними, внаслідок адміністративно-територіального реформування 1944–1946 рр. на території України було перейменовано більше 2,5 тис. населених пунктів, а до 2010 р. змінили назву понад 7 тис. об'єктів. Процес таких змін знову запущено у зв'язку з державною політикою засудження комуністичного тоталітарного режиму, яка передбачає (у тому числі) й масове перейменування населених пунктів.

У зазначеній вище групі джерел не обійшлося без проблем і в питаннях адміністративного поділу країни, адже деякі території сучасної України перебували в складі інших країн, зокрема деякі населені пункти Львівщини по кілька разів переходили то до Польщі, то до УРСР. У зв'язку з уточненням українсько-польського кордону в жовтні 1944 р. 5 районів Львівської області (Горинецький, Любачівський, Ляшківський, Синявський, Учнівський) відійшли до Польщі. У 1951 р. на території, що перейшла від Польщі до УРСР, був створений Забузький район із центром у м. Белз. 21 травня 1959 р. до складу Львівської області увійшла Дрогобицька область⁶. Створеної в 1940 р. Ізмаїльської області нині не існує, 1954 р. її території увійшли до складу Одеської області. До новоствореної Херсонської області в березні 1944 р. приєдналися низка сіл Миколаївської, Одеської та Запорізької областей, а також відбулися реформи в адміністративно-територіальному поділі цих областей. У 1954 р. утворена Черкаська область і частина населених пунктів Київської, Полтавської та Вінницької областей опинилися в її складі. Чітко ідентифікувати однойменні села, які розташувалися поруч, доволі складно (наприклад, назва «Яблунівка» вживається в кожній області й по кілька разів), і тут у пригоді стає графічний складник дослідження. За його допомогою можна створити модель подій, на основі яких зробити остаточні висновки щодо відповідності населеного пункту до конкретної області.

Для роботи з картографічними джерелами використовувалися й офіційні упорядковані довідкові видання. Так, у 1940 р. вийшов довідник «Адміністративно-територіальний поділ союзних республік на 1 травня 1940 р.», у якому містилися систематизовані дані щодо окремих адміністративних та географічних одиниць. Утім, ця інформація обмежувалася лише містами обласного підпорядкування, районами,

районними центрами та залізничними станціями. Наступний довідник з'явився лише в 1946 р. Він подавав майже вичерпний перелік офіційно існуючих (на час виходу довідника) населених пунктів у кордонах тогочасної УРСР – загалом понад 45,3 тис. назв. Однак і цей довідник не вирішував усіх запитань.

Проблему викликали й сучасні картографічні джерела, які суттєво відрізнялися від картографічного матеріалу довоєнного, воєнного та повоєнного часу як за кількістю адміністративних одиниць, так і за їхнім розташуванням. Тому виникла потреба у створенні на базі музею відповідного картографічно-джерелознавчого дослідження, яке можна було б реалізувати у зручній для пошуково-дослідницької роботи формі.

Досить вдалим форматом для електронно-картографічного проекту стало створення єдиної бази географічної та адміністративно-територіальної інформації з графічним інтерфейсом, яку можна використовувати в якості основи для накладання модулів, що можуть мати будь-яку тематичну спрямованість, необхідну для досліджень. У рамках цього проекту проводиться наповнення інтерактивної карти різноплановою інформацією хронологічного, історичного, географічного, демографічного та адміністративного характеру, на основі якої можна створити широкий спектр інфографіки.

Отже, наступними джерелами потрібної інформації стали: архівні довідки за документами Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) і державних архівів областей про визволення населених пунктів України від нацистів, складені ще в 1946–1948 рр.; довідки сільських рад, акти й свідчення місцевих мешканців та представників органів влади про злочини гітлерівців під час окупації; накази Верховного Головнокомандування з повідомленнями про очищення від нацистів найбільших населених пунктів, залізничних станцій; наукова, науково-документальна, мемуарна та краєзнавча література; листування з органами місцевої влади та управління, краєзнавчими та історичними музеями, пошуковими організаціями тощо. Крім того, кожне таке джерело мало цілий спектр особливостей і проблем адаптації та інкорпорації до зазначеного проекту.

Наприклад, проблемними були документальні матеріали, пов'язані з областями, де вигнання гітлерівців відбувалося в кілька етапів (Ворошиловградська (Луганська), Сталінська (Донецька), Харківська, Житомирська). Міста і села по кілька разів переходили з рук у руки, іноді до десяти разів на добу. Так, лише під час Харківської фронтової наступальної операції (2 лютого – 3 березня 1943 р.) військами Вороного фронту було визволено від нацистських окупантів кілька міст,

залізничних вузлів, районних центрів Харківщини та Сумщини, зокрема Чугуїв, Вовчанськ, Харків, Богодухів, Люботин, Мереху, Тростянець, Суми, Охтирку, Лебедин, Валки. Проте в березні більшість із цих населених пунктів знову опинилися під контролем ворога⁷. А під час Донбаської стратегічної наступальної операції (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) відбулося остаточне вигнання гітлерівців із багатьох міст (деякі з них повторно, окремі міста – втретє) Ворошиловградської, Сталінської, а також частини Харківської, Дніпропетровської та Запорізької областей⁸. Це, наприклад, міста Лисичанськ Ворошиловградської області та Барвінкове Харківської області. Лисичанськ був окупований 10 липня 1942 р., вперше звільнений 6 лютого 1943 р., повторно окупований 3 березня 1943 р., вдруге вигнання гітлерівців відбулося 2 вересня 1943 р.; Барвінкове окуповане 24 жовтня 1941 р., визволене 23 січня 1942 р. Удруге захоплене 18 травня 1942 р., звільнене повторно 6 лютого 1943 р. Окуповане втретє 28 лютого 1943 р., остаточно очищене від гітлерівців 10 вересня 1943 р.⁹ Загалом же більше 2,3 тис. населених пунктів України по кілька разів переходили до різних воюючих сторін.

На території деяких областей проводилося по 3–5 наступальних стратегічних і фронтових операцій. Зокрема, Волинь визволяли із січня до липня 1944 р. у результаті Ровенсько-Луцької та Поліської фронтових, а також Білоруської та Львівсько-Сандомирської стратегічних наступальних операцій. Чернівецька область була очищена від ворога в період із березня до вересня 1944 р. у результаті Умансько-Ботошанської, Проскурівсько-Чернівецької та Карпатсько-Ужгородської фронтових наступальних операцій. Під час проведення Мелітопольської, Запорізької та Нікопольсько-Криворізької фронтових наступальних операцій із вересня 1943 р. до лютого 1944 р. звільнено від гітлерівців Запорізьку область. Найбільше (5 фронтових наступальних операцій) відбулося на території Харківської області із січня 1942 р. до вересня 1943 р.

Ще одним джерелом електронно-картографічного проекту є щоденники бойових дій та донесень окремо взятих частин та з'єднань. Однією із проблем цієї групи джерел є недостатня доступність або відсутність відповідних документів. Особливо це стосується низових армійських структур. У цій ситуації в пригоді стають документи про вибуття з військової частини або нагородження військовослужбовців. Подібні дані у з'єднанні з картографічною інформацією уможливають створення докладних мап та іншої інфографіки бойових шляхів окремих військових підрозділів.

Процес засудження тоталітарних режимів поставив (у т. ч. й перед співробітниками музею) завдання виявити та деталізувати місця злочинів, що відбувалися під час Другої світової війни. У пошуках інформації про злочиння нацистів у період окупації були використані фонди му-

зею, матеріали ЦДАГО України, ЦДАВО України та державних архівів областей. Науковцям не вдалося відшукати документи Яготинського й Кам'янського районів, які зберігалися в невідомому обласному архіві внаслідок змін в адміністративно-територіальному поділі країни, адже негативні відповіді були отримані з Київської, Полтавської, Черкаської та Кіровоградської областей. Під час створення інформаційно-картографічного банку даних були проаналізовані хронологічні довідки сільських рад, акти та свідчення місцевих мешканців та представників органів влади. Науковим співробітникам музею вдалося зібрати інформацію про кількість страчених гітлерівцями місцевих мешканців та кількість людей, вивезених на примусові роботи, а також структурувати дані про різні прояви злочинів нацизму на території більше ніж 11,7 тис. населених пунктів України. До переважної більшості довідок додавалися поіменні списки. Хронологічні довідки, які мають неабияку історичну цінність, в Україні майже не видавалися. Нині налічується лише 5 збірників документів, де наявне це джерело (наприклад, Ніточко І. І. Окупація. Березівський район. Одеса, 2008. 288 с.).

Електронно-картографічний проект «Місця пам'яті про Другу світову війну на адміністративно-територіальній мапі України», що створюється в музеї, є важливим інформантом із широкого спектра напрямів науково-дослідницької роботи Меморіального комплексу, вагомим складником майбутньої реекспозиції музею. Формування потрібних для цього проекту баз даних та інтерфейсів тісно пов'язане з вирішенням нагальних проблем вивчення адміністративно-територіального устрою країни як в 1939–1945 рр., так і на сучасному етапі розвитку держави, зокрема й проблем джерельної бази. Створення ядра електронно-картографічного дослідження є результатом першого етапу роботи.

Подальша діяльність формування зазначеного вище проекту має на меті уточнити та доповнити наявні дані з архівних документів та картографічної продукції, з численних, але малоструктурованих та розпорошених джерел, а також передбачає двосторонній зв'язок між створеною базою та дослідженням.

У кінцевому підсумку цей інтерактивний картографічний проект дасть змогу вийти за межі суто статистичних і фактографічних даних, заглибитися в історіософію війни, простежити еволюцію комеморативної політики різних державних устроїв України.

---

¹ Енциклопедія історії України: У 10 Т. / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 905.

² Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918–2010 рр. : довідник. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2012. С. 51, 58.

³ Енциклопедія історії України... 2005. Т. 3. С. 266–268.

⁴ Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ: Аеростат, 2014. С. 113.

⁵ Брошеван В. М. Как создаются мифы в Крымской истории // Военно-исторический архив. 2011. № 9. С. 138–141.

⁶ Енциклопедія історії України... 2009. Т. 6. С. 347–348.

⁷ Україна: Хроніка ХХ століття: довідкове видання. Роки 1941–1943. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 390–401.

⁸ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 80.

⁹ Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943–1944: историко-статистическое исследование. Киев.: КВІО, 1995. С. 36–40.

The article is devoted to problems of sources and interpretation of existing sources in the museum that facing the scientific staff of the Memorial when creating the museum electronic map project «Places of the Memory of Second World War on the territorial administrative map of Ukraine». In particular to such resources as various cartographic products, reference to atlases, archival materials, diaries and reports of fighting, and others. The attention is paid to the fact that this electronic map project is an important component of future re-exposure of the museum.

Key words: cartographic sources; administrative-territorial division of the 1939–1945; Second World War; electronic map project; National Museum of the history of Ukraine in the Second World War.